

İRAN MİLLİYETÇİLİĞİ VE AZERBAJCAN İLE TÜRK DİLİ MESELESİ
(KAÇARLARDAN PEHLEVİLERE GEÇİŞ DÖNEMİ DERGİLERİ EKSENİNDE)*

NASIR SİDKİ - MUHAMMED SELMASİZADE*****

VELİ DİNPEREST** - FERHAD CAFERİ*******

çev. **MURAT CELEP*******

 10.53718/gttad.1156793

ÖZ

Bu çalışma İran’da milliyetçilik düşüncesinin şekillendiği ikinci merhalede (Kaçarlardan Pehlevilere geçiş aşamasındaki on yıllık dönem) Türk karşıtlığının neden İran milliyetçiliğinin menfi unsurlarından birine dönüştüğü ve bu yaklaşımın İran’da Türk dilinin konumu açısından ne gibi sonuçlar doğurduğu meselesi uyarınca ele alınmıştır. Kaçarlardan Pehlevilere geçiş sürecinde yayımlanmış (1915-1925, 1294-1304 Şemsi) *Kaveh*, *İranşehr*, *Name-i Ferengistan*, *Ayendeh* gibi yazılı basında öne çıkan konular ele aldığımız mesele bağlamında mercek altına alınmıştır. Bu araştırmada elde edilen bulgulara göre iki etken İranlı elitlerin, İran’da Türk dilinin varlığına karşı endişeli ve negatif bakışlarına yol açmıştır. İlk etken Aryan ırkını ve Fars dilini eksene alan İran ulus inşası kavramından çıkarılan indirgemeci anlayıştır. Diğer etken ise Osmanlı devletinin Azerbaycan ve İran’ın batı sınırlarındaki müdahaleleri ve yayılmacı politikalarıydı. Ayrıca (1918 yılında) Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Rusya’dan bağımsızlığını kazanması da etkili olmuştur. Bu koşullar İranlı milliyetçilerin Osmanlı-Türk milliyetçilerinin Azerbaycan’da Türkçe konuşan topluluklar arasındaki varlık ve nüfuzundan endişe duymalarına ve Türkçeyi Azerbaycan’da İran milli kimliği ve mevcudiyetini tehdit edici bir unsur olarak telakki etmeleri gibi neticelerin ortaya çıkmasına yol açtı. Azerbaycan’da Türk dilinin değiştirilmesi ve ortadan kaldırılması ve yerine Farsçanın bu bölgede yaygınlaştırılması yönündeki çabalar, İranlı milliyetçilerin söz konusu duruma yönelik çözüm yöntemleri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İran Milliyetçiliği, Aryan Irkı, Fars Dili, Türk Dili, Azerbaycan, Osmanlı.

IRANIAN NATIONALISM AND THE ISSUE OF AZERBAIJAN AND THE TURKISH LANGUAGE

(EMPHASIZING ON PERIODICALS OF TRANSITION ERA FROM QAJAR TO PAHLAVI)

ABSTRACT

This study is based on why during the second stage of the development of nationalism in Iran, anti-Turkism became the focus of attention of Iranian nationalists and the consequences of this approach for the position of the Turkish language in the history and geography of Iran? Following the broad scope of the temporal and thematic of issues concentrated on nationalism in contemporary Iran, this study is limited to articles that published in the press and magazines at the period of transition from Qajar to Pahlavi, such as *Kaveh*, *Iranshahr*, *Name ferangestan* and *Ayandeh*. Based on the findings of this study, two factors caused the sensitivity and skepticism of Iranian nationalists towards the Turks and the Turkish language.

* Makalenin orijinal adı: ناسیونالیسم ایرانی و مسئله آذربایجان و زبان ترکی (با تأکید بر مجلات دوره گذار از قاجاریه به پهلوی), El-Zehra Üniversitesi İran ve İslam Tarihi Dergisi, Yıl 31, Yeni Dönem, Sayı: 49, Bahar 2021, ss. 73-91, DOI: 10.22051/hii.2021.31928.2272.

** Doç. Dr., Tebriz Üniversitesi, Tarih Bölümü, Tebriz/İRAN, (Sorumlu Yazar), E-Posta: n_sedghi@tabrizu.ac.ir.

*** Doç. Dr., Tebriz Üniversitesi, Tarih Bölümü, Tebriz/İRAN, E-Posta: msalmasizadeh@tabrizu.ac.ir.

**** Doç. Dr., Tebriz Üniversitesi, Tarih Bölümü, Tebriz/İRAN, E-Posta: vali_dinparast@yahoo.com.

***** İslami Dönem İran Tarihi Doktora Öğrencisi, Tebriz Üniversitesi, Tebriz/İRAN, E-Posta: f_jafari@yahoo.com.

***** İslami Dönem İran Tarihi Doktora Öğrencisi, Tebriz Üniversitesi, Tebriz/İRAN, E-Posta: muratclp29@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2435-6530.

İRAN MİLLİYETÇİLİĞİ VE AZERBAJCAN İLE TÜRK DİLİ MESELESİ (KAÇARLARDAN PEHLEVİLERE GEÇİŞ DÖNEMİ DERGİLERİ EKSENİNDE)

The first factor was the reductionist understanding of the concept of the Iranian nation-state, based on the Aryan race and the Persian language. Another factor was the presence and influence of the Ottoman Empire in Azerbaijan and the western borders of Iran, and the independence of the Republic of Azerbaijan (1918) from Russia. As a result, Iranian nationalists became concerned about the influence and presence of Ottoman Turkish and Caucasian nationalists among the Turks of Iran. They considered the Turkish language in Azerbaijan as a threat to the existence and national identity of Iran. Attempting to eliminate the Turkish language in Azerbaijan and the spread of the Persian language instead was the solution of the Iranian nationalists in this situation.

Keywords: Iranian Nationalism, Aryan Race, Persian Language, Turkish Language, Azerbaijan, Ottoman.

GİRİŞ

Modern İran'da, meşrutiyet hareketinin başarıya ulaşamaması ve yine I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı krizlerin gölgesinde şekillenen milliyetçiliğin ikinci aşama sürecinde, devlet ve millet birliğinin "Aryan milliyetçiliği" bağlamında teşkil edilmesi, İranlı modernistler ve seçkinler arasında hâkim bir söyleme dönüştü. Milliyetçiliğin bu aşaması, liberal meşrutiyetçilik ve çoğulculuk söyleminin devlet-millet birliği ve siyasi merkezietçilik söylemine doğru yol aldığı bir döngünün sonucuydu.¹ *Kaveh*, *İranşehr*, *Name-i Ferengistan*, *Ayendeh* gibi Kaçarlardan Pehlevilere geçiş sürecinde yayımlanan dergiler, Meşrutiyet sonrası kriz ortamında "İran Milliyetçiliği"nin usul ve esaslarını yeniden tanımlamada en önemli role sahiptiler. *Ayendeh* dergisi (1925-1927, 1304-1306 Şemsi) Mahmud Afşar Yezdi tarafından Tahran'da kuruldu. Diğer üç dergi ise Berlin'de yayımlanmaktaydı. *Kaveh* dergisi Seyyid Hasan Takizade idaresinde 1916-1922 (1295-1301 Şemsi) yılları arasında iki ayrı dönemde yayımlandı. 1920'ye (1299 Şemsi) kadarki ilk dönemde Muhammed Kazvinî, İbrahim Pürdavud, Hüseyin Kazımzade gibi isimler bu dergiyle iş birliği yaptılar. İkinci dönemde ise bu derginin makalelerini Takizade, Cemalzade, Ganizade, İbrahimzade gibi isimler kaleme almaktaydı. *Kaveh* dergisi iki haftada bir olarak Berlin'de yayımlanmakta ve daha çok Meşrutiyet devrimi ile Rıza Han'ın saltanatının başladığı dönem arasındaki İran'ın durumuna ve bu ülkeye dair gelişmelere yer vermektedir.² Bu dergide yayımlanan makale ve yazılarda Aryan Milliyetçiliği ve özcülük³ propagandası yapılmaktaydı. *İranşehr* dergisi ise 1922-1927 (1301-1306 Şemsi) yılları arasında "İranşehr" mahlasıyla da ünlenmiş olan Hüseyin Kazımzade idaresinde ve İbrahim Pürdavud, Muhammed Kazvinî, Abbas İkbâl Aştıyanî, Sadık Rızazade Şafak, Müşfik Kazımî, Reşid Yasemî ve Ahmed Ferhad gibi isimlerin iş birliğinde Berlin'de yayımlanmaktaydı. Bu derginin fikrî temeli Aryan ırkı dışındaki yani Türkler ve Arapların idaresi altındaki yönetimlerin Aryan kültür ve medeniyetinin duraklamasına ve çöküşüne yol açtıkları şeklinde bir tarih yazımı anlatısına dayanmaktaydı. Zikredilen iki dergi ile aynı zamanlarda *Name-i Ferengistan* dergisi de 1924-1926 (1303-1306 Şemsi) yılları arasında Berlin'de yaşayan Müşfik Kazımî, Taki Arani, Gulam Hüseyin Foruher, Hasan Nefisî, İbrahim Mehdevî ve diğer bazı İranlı öğrenciler tarafından Berlin'de yayımlanmakta ve bilinen bir kurucusu ve idarecisi bulunmamaktaydı. Bu grup Seyyid Hasan Takizade gibi ilk nesil "Berlinliler"den sonra ikinci nesil "Berlinliler" olarak tanınırlar.⁴

Tek devlet, tek millet ve tek dile dayanan milliyetçilik düşüncesinin tasarlanmasında söz konusu dergiler önemli bir rol oynadılar. Aryan ırkına dayanan bir İranlılık ve Farsça dili altında kültürel ve dilsel tektipleştirme, söz konusu dergi yazarlarının program ve hedefleri arasındaydı. İran'da 1925 (1304 Şemsi) yılında Rıza Şah Pehlevî öncülüğünde Pehlevî rejiminin iktidara gelmesi ve istikrar kazanması İran entelektüel toplumundaki bu yazınsal faaliyetlerin sonuçlarından birisidir. İran milliyetçiliği, milli kimlik kavramı ve bunların İran toplumunun etnik kimliğiyle olan ilişkisine dair yapılan araştırmaları üç guruba ayırmamız mümkündür. Teorik ve tarihi yaklaşımla ele alınan bir kısım araştırmalar, modern İran'da milliyetçiliği Pehlevî döneminde rejimin, İran toplumunun sahip olduğu çoklu etnik kimliğine yönelik politikaları uyarınca ele almıştır.⁵ İkinci kısım araştırmalar

¹ Detaylı bilgi için bkz. İbrahim Tovfik, "Modernizm ve Şebhpatrimonyalizm, Tehlil-i ez Dövlət der Asr-ı Pehlevî" *Mecelle-i Cameşenasi-yi İran*, S. 1, 1996, s. 93-125, Naser Sedgi, *Ruykerdha-yi Tarihi be Mesele-yi İnhitat ve Agabmandegi-yi İran*, İntişarat-ı Daneşgah-ı Tebriz, Tebriz 2019.

² Cemşid Behnam, *Berlin ha: Endişmandan-i İrani der Berlin (1915-1930)*, Ferzan-i Ruz, Tahran 1396 (2017), s. 78-81.

³ Farsçada Bastangerayi "باستانگرایی" kavramıyla özellikle İslam öncesi İran tarihine referans verilmek suretiyle bu dönemin önemli şahsiyetleri ve yaşam tarzının öne çıkarılması ve ulaştırılması şeklindeki bir eğilim ifade edilmektedir. (Çevirenin notu)

⁴ Behnam, *age*, s. 60-96.

⁵ Bu alanda yapılan bazı araştırmalar şunlardır:

-Rıza Ziya İbrahimi, *Peydayeş-i Nasyonalizm-i İrani: Nejad ve Siyaset-i Bicasazi*, çev. Hasan Afşar, Neşr-i Merkez, Tahran 1398 (2019).

-Rıza Bigdili, "Bersaht-ı Hoviyet-i Milli-yi İran ber Mebna-yi Nejad der Dovran-ı Ceng-i Cehan-i Evvel", *Mecelle-yi Pejuheşha-yi Tarih-i İran ve İslam*, S. 24, 1398 (2019), s. 1-18.

-Mesud Rustemî, "Tebarşenasi-yi İdeoloji-yi Nasyonalizm-i Bastangerava ve Diğersazi", *Faslname-yi Pejuheşha-yi Siyasi-yi Cehan-ı İslam*, S. 3, 1397 (2018) s. 209-233.

-Ali Bigdili, Sepide Afşar Rızayî, Mehdi Golcan ve Ali Rıza Ali Sufi, "Rıza Şah ve Proje-yi Tarihnevisi-yi Nasyonalisti der İran", *Cameşenasi-yi Tarihi*, S. 2, 1397 (2018), s. 46-77. Bu çalışma kısa süre önce Türkçeye şu başlıkla çevrilmiştir. "Ali Asgar Begdili, Sepide Afşar Rızaî, Mehdi Golcân, Ali Rıza Alîsufî, "Rıza Şah ve İran'da Milli Tarih Yazımı Projesi", çev. Zühre Nur Celep. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 8, 2022, s. 1009-1026"

-Ayettullah Mirzayî "Nasyonalizm ve Kavmiyyet der İran", *Cameşenasi-yi İran*, S. 1, 1396 (2017), s. 32-68.

ise bu çalışmada da araştırma konusu edilmiş olan dergilerde ortaya konulan milliyetçiliğin konumunu ve bakış açılarını incelemeye yöneliktir.⁶ Bu alanda en derli toplu araştırmanın Cemşid Behnam tarafından kaleme alınan *Berlin ha, Endişmandan-ı İranî der Berlin* (Berlinliler: Berlin'deki İranlı Düşünürler) adlı kitap olduğu söylenebilir. Bu eserde yazar, *İranşehr, Kaveh ve Ferengistan* dergilerinin yazarlarının eğilim ve düşüncelerini incelemiş ve yine "Türk Düşüncesi: Milliyetçilik ve Yenilikçilik" başlığıyla Türk milliyetçiliğini mercek altına almıştır. Yazar Türk milliyetçiliği ve Azerbaycan'da Türk dili ile ilgili olarak söz konusu dergilerin tutumlarına işaret etmemiş sadece Genç Türkler Hareketi'ni genel hatlarıyla dile getirmekle yetinmiştir.⁷ Üçüncü grubu ise İran milliyetçiliğinde Azerbaycan ve Türk dili meselesini menfi yaklaşımla mercek altına alanlar oluşturmaktadır. Bazıları Azerbaycan'ın milli kimliğinin reddine ve inkârına dayalı bir tavırdan hareketle, İran milliyetçiliğinin indirgemeci bir okumasını sunmuşlardır.⁸ Turec Atabeki'nin kaleme aldığı "Azerbaycan ve İran Milliyetçiliği" adını taşıyan makale gibi bazı araştırmalar da I. Dünya Savaşı sonrası yıllarda Osmanlı Devleti ve Kafkasya'da Türk Milliyetçiliğinin kuruluşunun tarihsel zemin ve şartlarını ve bunun İran açısından sonuçlarını incelemiştir.⁹ Başlığının aksine söz konusu makalenin içeriği Azerbaycan ve İran Milliyetçiliği ile ilgili pek bir bağıntıya sahip değildir. Çünkü Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı döneminde Azerbaycan'daki faaliyetlerine yönelik yapılan çok az işaret dışında konunun büyük bir kısmında Osmanlı'da Türk Milliyetçiliğinin doğuşunun tarihsel altyapısı irdelenmektedir. Üçüncü kısım araştırmalarla ilişkili bir diğer tür, Azerbaycan'da Türk dili, milli kimlik ve İran kavramlarına yönelik sosyolojik bir yaklaşıma sahiptir.¹⁰ Seyyid Cevad Mirî'nin çağdaş milliyetçi söylemde Azerbaycan ve Türk dilinin konumu hakkında kaleme aldığı yazılar bu türdendir. Söz konusu hususla ilgili Cevad Mirî'nin savları sosyolojik ve epistemolojik yaklaşıma göre ele alınmış olup tarihi kayıt ve tanıklıklara dayanma bakımından zayıftır.¹¹

Bu çalışmada, önceden kaleme alınmış olan mevcut araştırmalara da dikkat edilerek ve yine söz konusu dört dergide yer alan yazı ve makalelere dayanılarak bu dergilerde aktif olan İranlı milliyetçi ve seçkinlerin Azerbaycan ve Türk dili meselesine bakış tarzları incelenmiştir. Söz konusu dergilerin kurucularının ve makale yazarlarının birçoğu Azerbaycan kökenine sahiptir. Bu durum çağdaş İran'ın modernleşmesi sırasında Azerbaycan seçkinlerinin öncü rollerinin devam ettiğinin bir göstergesidir. Azerbaycan elitleri meşrutiyet döneminde meşrutiyetçilik söyleminin esas ve usullerinin tarifi zemininde öncü oldukları gibi yine aynı şekilde modernleşme söyleminin meşrutiyetçilikten milliyetçiliğe evrilmeye başlamasından sonra da bu öncü konumlarını korumuşlardır. Bu konumları daha çok Azerbaycan'ın Avrupa, Osmanlı ve Kafkasya gibi modernleşme merkezlerine yakın olmalarından kaynaklanmaktadır. Azerbaycanlı modernistlerin birçoğu, saltanatın Kaçarlardan Pehlevilere geçişi süreci boyunca yaşanan iç krizler, Azerbaycan'da I. Dünya Savaşı ve meşrutiyet yönetiminin zayıflığından kaynaklanan güvensizlik gibi sebeplerin etkisi altında ülkeyi terk etmeye ve Almanya'ya gitmeye mecbur oldular. İran'da milliyetçiliğin yarım yüzyıllık tarihsel bilince sahip olması, Almanya'daki Aryan milliyetçilik hareketiyle bağlantı, İran'ın merkezi ve güçlü bir devletten yoksun olmasından kaynaklanan siyasi krizler gibi etkenler Azerbaycanlı modernistlerin Aryan ırkı temelinde devlet millet birliğine dayanan milliyetçilik düşüncesine yönelmelerine yol

-
- Ahmet Eşref, *Hoviyyet-i İranî ez Dovran-ı Bastan ta Payan-ı Pehlevî*, çev. Hamid Ahmedî, Neşr-i Ney, Tahran 1395 (2016).
-Rıza Bigdili, "Arzyabi-yi İntikadi-yi Tarihnegari-yi Nasyonalisti der İran", *Fasname-yi Motaleat-ı Milli*, S. 2, 1393 (2014), s. 95-126.
-Rıza Bigdili, *Bastangerayi der Tarih-i Moasır*, Neşr-i Merkez, Tahran 1380 (2001).
-Richard Cottam, *Nasyonalizm der İran*, çev. Ahmed Tedeyyon, Kevir, Tahran 1386 (2007).
-Ali Eşref Nezerî, "Nasyonalizm ve Hoviyyet-i İranî (Motale-yi Moredî: Dovre-yi Pehlevî-yi Evvel)", *Pejuheş-i Hukuk ve Siyaset*, S. 2, 1386 (2007), s. 141-172.
-Ervand Abrahamyan, *İran Beyn-i Do Engelab*, çev. Ahmed Golmohammedî ve Muhammed İbrahim Fettahî, Neşr-i Ney, Tahran 1384 (2005).
- Muhammed Ali Ekberî, "Tebarşenasi-yi Hoviyyet-i Cedid-i İranî, Asr-ı Kaçariyye ve Pehlevî-yi Evvel", *İlmî ve Ferhengî*, Tahran 1384 (2005).
-Muhammed Tevekkoli Targî, *Teceddod-ı Bumi ve Bazendîşî-yi Tarih (Mecmue-yi Magalat)*, Neşr-i Tarih-i İran, Tahran 1382 (2003).
-Muhammed Ali Katuzyan, *Tezad-ı Devlet ve Millet*, çev. Ali Rıza Tayyib, Neşr-i Ney, Tahran 1380 (2001).
⁶ Bu konuyla ilgili şu araştırmalar dikkate değerdir:
-Moslim Abbasî, "Name-yi Ferengistan ve Teceddod-ı Amirane", *Mecelle-yi Yad*, S. 87, 1387 (2008), s. 129-167.
-Ali Rıza Mollayî Tevanî, "İranmedari ve Garbgerayî ez Negah-i Mecelle-yi İranşehr", *Mecelle-yi Daneşkede-yi Edebiyat ve Ulum-i İnsani Daneşgah-i İsfahan*, S. 44-45, 1385 (2006), s. 113-142.
-Ali Rıza Mollayî Tevanî, "Mecelle-yi İranşehr ve Luzum-i Engelab der Efkâr ve Agayid-ı İraniyan", *Fasname-yi Ulum-i İnsani Daneşgah-ı el-Zehra*, S. 59, 1385 (2006), s. 149-186.
-Ali Rıza Mollayî Tevanî, "Mecelle-yi Ayendeh ve Tarihnegari-yi Mobteni ber Hoviyyet-i Milli", *Motaleat-ı Milli*, S. 4, 1382 (2003), s. 117-150.
-Ali Rıza Mollayî Tevanî, "Garb ez Negah-i Mecelle-yi Kaveh (Ser der Geriban-ı Garb ve Telaş beray-i Nosazi-yi İran)", *Name-yi Pejuheş*, S. 18-19, 1379 (2000), s. 77-108.
-Abbas Milani, "Mecelle-yi Kaveh ve Mesele-yi Teceddod", *İranşenasi*, S. 7, 1369 (1990), s. 504-519.
⁷ Behnam, *age*, s. 145-153.
⁸ Ali Mürşidzad, *Ruşefekran-ı Azeri ve Hoviyet-i Milli ve Kavmi*, Neşr-i Merkez, Tahran 1380 (2001); Hamdullah Sadikiniya, "Azerbaycan ez Menzer-i Nasyonalizm-i İranî", *Pejuheşha-yi Tarihi (Daneşgah-i İsfahan)*, S. 2, 1388 (2009), s. 87-106.
⁹ Turec Atabeki, "Azerbaycan ve Nasyonalizmi İranî" *Goftegu, Şomare-yi 33*, 1381 (2002), s. 13-36.
¹⁰ Şaban Muhammedî ve Ahmed Rızayî, "Berresi-yi Cameşenahî Gerayeş be Kavmiyyetgerayî der Azerbaycan ez Menzeri Pantürkîst ha", *Fasname-yi Tose'e-yi İctima-i (Tose'e-yi İnsan-ı Sabık)*, S. 3, 1398 (2019), s. 29-58.
¹¹ Cevad Mirî, *İran der Penc Rivayet (Derbare-i Hoviyet-i Milli, Tenevvo-i Zebani, Zeban-ı Maderî ve Mesele-yi Zeban-ı Torki der İran)*, Negd-i Ferheng, Tahran 1397 (2018).

İRAN MİLLİYETÇİLİĞİ VE AZERBAYCAN İLE TÜRK DİLİ MESELESİ

(KAÇARLARDAN PEHLEVİLERE GEÇİŞ DÖNEMİ DERGİLERİ EKSENİNDE)

açtı. Aryan ırkı ve Fars dili temelinde İran ulus devlet inşasının tebliğ edildiği bu tarihi dönemde; I. Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun İran'ın batısındaki faaliyetleri ve yine Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Rusya'dan bağımsızlığını kazanması gibi olaylarla aynı zamanlara rastlayan tarihsel şartlar da dikkate alındığında Azerbaycan'daki Türk dili, ulus kimlikte mevcut olan indirgemeci anlayış bağlamında siyasi ve kültürel bir sorun olarak ortaya konuldu. Azerbaycan'daki Türk dilinin varlığının reddedilmesi ve onun "yabancı" ve "dayatılmış" olarak ifade edilmesi söz konusu dergilerde aktif olan milliyetçilerin bu soruna karşı ileri sürdükleri çözüm yöntemleri oldu.

1. Aryan Milliyetçiliği ve Azerbaycan'da Türk Dili Meselesi

İran'da milliyetçilik düşüncesi ilk aşamasında Hindistan'daki Zerdüşt "Azerkeyvaniyan"¹² faaliyetleri ve Avrupalı doğu bilimcilerin Antik İran tarihine yönelik araştırma ve bulgularının etkisi altında Aryan ırkı ve padişahlarının üstünlüğüne dayanan ve İslam'ı ve Araplığı reddeden bir özcü milliyetçilik akımı olarak ortaya çıktı.¹³ Kaçarlardan Pehlevilere geçiş dönemindeki on yıllık süreç ise İran'daki milliyetçilik akımının tekâmül sürecinin ikinci merhalesi olarak sayılabilir. Bu dönem aynı zamanda bu çalışmada söz konusu edilen dergilerin, milliyetçilik akımının temellerini şekillendirmede aktif ve esaslı bir role sahip oldukları bir dönemi de ifade etmektedir. Bu dönemde Antik İran tarihinin öne çıkarılması ve ululaştırılması ve yine İslami dönem İran tarihinde Aryan unsurların "yapıcı" ve "onarıcı" olarak rol oynadıklarına yönelik yapılan vurgunun yanı sıra genel olarak Türkler ve özel olarak Türk dili, İran milliyetçiliğinin negatif unsurlarından biri olarak ele alındı.¹⁴ İranlı milliyetçilerin İran tarihinde Türkler meselesine ilk yaklaşımları onları "yabancı" ve "saldırgan" olarak göstermeleri şeklinde oldu. Bu yaklaşım Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar, Timurular, Türkmenler, Safeviler ve Afşarlar gibi tarihin çeşitli dönemleri ile sınırlı kalmadığı gibi Türk olmak çağdaş politik bir meseleye de dönüştü. Bu durumun somut örneği ise Kaçar Devleti'ydı. Bu dönemin entelektüel ve milliyetçi literatüründe Kaçarlar, "yağmacı" ve "kurttan doğmuş" "Tatarlar"ın kalıntıları olarak İran şahlarının "Cemşidi" tahtına oturmuş ve Aryan ırkı ve onun kültürel değerlerine dayalı politik nizamın oluşturulması karşısında bir engel olarak gösterilmekteydi.¹⁵ Bu doğrultuda Berlin'de yerleşik olan İranlı milliyetçiler, beyaz Aryan ırkının diğer ırklara olan üstünlüğünü tebliğ eden Alman Aryan milliyetçiliği akımının etkisi altında İranlıları "beyaz Aryan ırkından" olarak nitelendirmekte ve onların "sarı ırka" ait olan Türklerden farklı olduklarını ifade etmekteydiler.¹⁶

Aryan ırkı ve Fars dili esasına dayalı bir milliyetçiliğin temellendirilmesinde İran milliyetçisi yazarların karşılaştıkları zorluklardan birisi, büyük ve önemli bir eyalet olan Azerbaycan'da Türk dilinin varlığına yönelik takinacakları tutumdur. Bu bağlamda milliyetçi modernistlerin bu soruna karşı çözümleri Aryan kimliğini asil göstermek ve Azerbaycan'da Türk kimliğini yabancı olarak ifade etmek oldu. Aryan ve Fars milliyetçiliği teorisyenlerinden biri olan Mahmud Afşar, Azerbaycan'da Türklerin varlığını Aryanların çok uzun zamanlardan süregelen varlığının yanında "geçici bir iş" olarak telakki ediyordu. Ona göre "İran memleketi Arap ve Moğol saldırılarından önce İranî soylularla meskûndü ve sarı ırktan olan Türkler ile sami ırktan olan Araplar onların reisleri olmayıp sadece yerel Aryan milletiyle karışmışlardı.

Eğer Azerbaycan'da ve Basra Körfezi sahillerinin bir bölümü gibi bazı bölgelerde Türkçe ve Arapça oralardaki topluluğun dili olmuşsa bu durum tamamen arızı olup kökeni ve nedeni tamamen açıktır."¹⁷ Seyyid Hasan Takizade de şöyle düşünmekteydi: Selçuklu ve Moğol istilaları Azerbaycan'ın "ırkı, ruhu ve genel renginde" bir etkiye sahip olmayıp bu toprak eskiden olduğu gibi İranî ve Aryan kalmaya devam etmiştir."¹⁸ Tarihçi ve yazar Ahmed Kesrevî de Azerbaycan'da yaygın olan dil ve kimlik için "Azeri Dili" ifadesini kullanmakla Türk dilinin Azerbaycan'a sonraki dönemlerde girdiğine ve kendini Azeri diline dayattığına inanmaktadır. Ona göre Azerbaycan'ın yeniden Farsça ve Azerice olan kendi özüne döndürülmesi için bir şeyler yapılması gerekmektedir.¹⁹ Kesrevî'nin bu konuyla ilgili en önemli telif eserlerinden birisi *Azeri ya Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan* adını taşıyan çalışmasıdır. Onun bu eseri kaleme almasındaki amacı, Azerbaycan'da yaygın olan tarihi kimlik ve dilin Azerice olduğunu ispatlamaktır.²⁰ Meşrutiyet döneminin ünlü yazar ve şairi Arif Kazvinî de Azerbaycan'ı "Zerdüşt" ve "Siyavuş" un beşiği ve Türk dilini de "Cengiz" in mirası olarak görmekteydi. Arif Kazvinî Azerbaycan'ı Aryan kimliğine geri döndürmek için Türk dilindeki eserlerin bu Zerdüşt ve Aryan

¹²Safevi döneminin ortalarında yaşamış olan Zerdüşt din adamı Azer Keyvan'ın adına nispet edilerek Azerkeyvaniyan olarak anılan bir firkadır. Bu fırka antik İran kültür ve geleneklerine geri dönmeyi ve yine İsraki düşüncesini yeni bir okumayla antik İran sembol ve simgeleriyle ortaya koymaktaydı. (Çevirenin notu) Detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Ahmedî, Abdülresul Heyrendiş, "Azerkeyvaniyan ve Tesiri Anan ber Bastangerayi der Tarihnegariyi Muasır-ı İran", *Neşriye-yi Tarih-i İran*, S.70, 1391 (2012).

¹³ Targi, *age*, s. 15-25; İbrahimî, *age*, s. 115-120; David Motadel, "Iran and the Aryan myth", ed. Ali Ansari, *Perceptions of Iran: History, Myths and Nationalism from Medieval Persia to the Islamic Republic*, London 2014, s. 122-123.

¹⁴ Hasan Takizade, "Novruz-ı Cemşidi", *Mecelle-yi Kaveh*, S. 5-6, 1916, s. 1-4; Hoseyin Kazımzade, "Azerbaycan (Tedkikat-ı Tarihi)", *Mecelle-yi İrânşehr*, S. 2, 1923, s. 259-266.

¹⁵ İbrahim Pürdavud, "Ender Tacgozari-yi Ahmed Şah", *Mecelle-yi İrânşehr*, S. 7, 1924, s. 374.

¹⁶ Motadel, *age*, s. 130-132.

¹⁷ Mahmud Afşar, "Mesele-yi Melliyet ve Vahdet-i Mellî-i İran", *Mecelle-yi Ayende*, S. 8, 1306 (1927) s. 560.

¹⁸ Hasan Takizade, "İsmgozari-yi Taze be Vilayet-i Kadime", *Mecelle-yi Kaveh*, S. 8, 1920, s. 2.

¹⁹ Ahmed Kesrevî, "Safeviyye Seyyid Nebudend", *Mecelle-yi Ayende*, S. 7, 1306 (1927), s. 496

²⁰ Ahmed Kesrevî, *Azeri ya Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan*, İntişarat-ı Car, Tahran, s. 2-3.

**NASIR SIDKİ -MUHAMMED SELMASİZADE
VELİ DİNPEREST-FERHAD CAFERİ**

topraklarından temizlenmesi ve yerine Farsçanın yerleştirilmesi gerektiğine inanmaktaydı. O şiirlerinde yabancıliğin ve dayatmanın olgusu olan Türk dilinde söz söylemeyi ve İran'dan Türk dilinin kökünün kazınması gerektiğini söylemekteydi.²¹

*“Zeban-ı Tork ez berayi ez gefa keşiden est
Türk dilini (dilden söküp) geride bırakmalı
Salah, payi in zeban ez memleket boriden est
O dilin kökünü kazımak memleketin çıkarınadır
Do esbe ba zeban-i farsî ez aras periden est
Fars dilini Aras'ın öbür tarafına da sürmeli (yaymalı)
Nesim Sobh-dem Hiz, begu bemedomi Tebriz
Seher yeli kalk Tebriz halkına söyle
Ki niz halvet zertoşt çayi sohbeti Cengiz”
Zerdüştün yeri Cengiz'in dilinin²² konuşulacağı yer değil*

Arif Kazvinî Türk dili ve İranlılığın karşı karşıya kalması durumunda Azerbaycan ve Tebriz'in çaresini Farsça ve Aryan İranlılığına geri dönüşünde görmekte ve Azerbaycan halkının kendisinin bu konuda öncü olmasını ve Türk dilinde söz söylemekten kaçınmasını salık veriyor.²³

*“Seba ez men begu be ehli Tebriz
Seher yeli benden Tebriz halkına söyle
Ki ey heme çu şir şerze hunriz
Haşin ve sert tabiata sahip olan sizler
Ez Tork ve ez zeban-ı Tork perhiz”
Türk'ten ve Türk dilinden kaçının*

Name-i Ferengistan yazarlarından biri olan Mehdevî'ye göre Azerbaycan'da Türk dilinin temizlenmesi ve yerine Fars dilinin ikamesi için birbirine bağlı iki girişimde bulunulması zaruridir. Buna göre öncelikle Türk dili yabancı bir olgu ve geri kalmışlığın göstergesi olarak tanıtılmalıydı. Sonraki adımda ise Fars dili resmî eğitim sistemi yoluyla medeniyet, kültür ve bilincin nişanesi olarak gösterilmeliydi. Bu yolla “Türk dili konuşan İranlılar” Fars dilinde okulların oluşturulması ve bu dilin öğretilmesiyle Türk dilinde konuşmanın “musibetinden” kurtulmalıydılar. Yazara göre “İran'ın çoğu bölgesinde halâ vahşilerin saldırılarının eserlerinden biri olan Türk dili caridir. Bu kesif eserlerin ortadan kaldırılması için eğitimin genelleştirilmesi ve yeni okulların kurulması dışında başka bir çözüm var mıdır?”²⁴ *Name-i Ferengistan*'ın diğer yazarlarından biri olan Taki Aranî ise şöyle düşünmektedir: “İranlı hayırhah kişilerin fedakârlıkta bulunup Azerbaycan'da Türk dilini ortadan kaldırıp yerine Farsçayı yerleştirmek için çabalaması gerekmektedir. Özellikle Eğitim Bakanlığı çok sayıda anadili Farsça olan öğretmeni o bölgeye göndermeli ve orada bedava ya da ucuz kitap, gazete ve broşürler dağıtmalıdır. Azerbaycanlı gençlerin kendileri de özveride bulunup Türk dilini konuşamayabilir ve propagandalarla o dili konuşmanın vahim sonuçlarını her İranlının aklına sokabilirler. Benim düşünceme göre Eğitim Bakanlığı için İran'ın diğer başka bölgelerinde eğitimin zorunlu olması imkân dâhilinde olmasa da Azerbaycan'da her ne şekilde olursa olsun uygulanmalıdır.”²⁵

İran'da Türk dili gibi Farsça dışındaki diğer dillerin izlerinin kazınması ve Fars dilinin milli bir dil olarak öne çıkarılmasına dayanan milliyetçi politikanın temellendirilmesi yolunda *Ayende* dergisi, Mahmud Afşar'ın yazı ve girişimleriyle daha kapsamlı ve esaslı çözüm yolları önermekteydi. Ona göre Farsçanın İran'da yayılması için gerekli yürütme mekanizması ve eğitim sisteminin devreye sokulması nitelikli ve merkezîyetçi bir siyasi ve idari güce ihtiyaç duymaktaydı. Bu durum ise merkezîyetçi ve kudretli bir kişinin hükümeti altında olmadan gerçekleşmesi mümkün olamazdı. “Her devlet ve milletin istikrar ve devamlılığının, her türlü iç ve dış tehlikelerden korunmasının kendisine bağlı olduğu ve her devletin ilk şartlarından biri olan yani düşmanların ham arzularını boğazlarında bırakacak muktedir bir idare ve güçlü bir sisteme sahip olmak gibi mutlak bir ilkenin kabulünden sonra hükümetimiz zaman içerisinde dil ve başka yönlerden İran'ın milli birliğini tamamlayacak gerekli vasıtaları icat etmelidir.”²⁶ Mahmud Afşar, Azerbaycan'daki Türk dilindeki eserleri ortadan kaldırmak ve eğitim bağlamında İran'ın tamamında dilsel tektipleştirme ve Farsçanın yayılması için çeşitli çözüm yolları ortaya koymaktaydı. Bunlar içerisinde en önemlileri İran tarihi ve Fars dili ve edebiyatının tüm ülkede ve özellikle Azerbaycan'da tam olarak yaygınlaştırılması, demir yollarının döşenmesi, Azerbaycan'daki aşiretlerin İran'ın iç bölgelerine göç ettirilmesi ve aynı şekilde iç bölgelerden anadili Farsça olan aşiretlerin bu eyalete getirilmeleri ve

²¹ Arif Kazvinî, “Bi Nam-i Azerbaycan”, *Mecelle-yi İrânşehr*, S. 2, 1923, s. 102-103.

²² Türk dili kastedilmektedir (Çevirenin notu).

²³ Kazvinî, *agm*, s. 102-103.

²⁴ İbrahim Mehdevî “Medares-i Kadimi ra bayed Best”, *Nameha-yi Ferhengistan*, S. 2, 1924, s. 136.

²⁵ Taki Aranî, “Azerbaycan ya Yek Mesele-yi Hayati ve Memati-yi İrân”, *Name-yi Ferhengistan*, S. 5, 1924, s. 254

²⁶ Afşar, *agm*, s. 566.

İRAN MİLLİYETÇİLİĞİ VE AZERBAYCAN İLE TÜRK DİLİ MESELESİ (KAÇARLARDAN PEHLEVİLERE GEÇİŞ DÖNEMİ DERGİLERİ EKSENİNDE)

yerleşik hayata geçirilmeleri, eyalet ve vilayetlerin yeniden taksimi, Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde “yabancı ve saldırganların” mahsulü olan Türkçe isimlerin değiştirilmesi ve ortadan kaldırılması ve bu isimlerin yerine Farsça isimlerin yerleştirilmesidir.²⁷

2. Azerbaycan Yakınlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Bulunması Meselesi

İranlı modernist milliyetçiler, Osmanlı ve Türkiye'ye ikilemi ve birbirine zıt bakışa sahipti. Onlar bir taraftan İran'ın batı sınırlarında Türk milliyetçiliğinin bayraktarlığını yapan Osmanlılardan şiddetli bir tehdit duygusu hissederken diğer taraftan Türkiye'nin modernleşme yolunda attığı adımları takdir etmekte ve bulunduğu konuma hasretle bakmaktaydılar.

Türkiye ve Atatürk'ün modernleştirici girişimlerine karşı bu bakış, Pehlevî siyasi nizamının kurucusu olan Rıza Şah'ın modernleştirici politikalarında kendini gösterdi.²⁸ Öte yandan İranlı milliyetçilerin Türkiye'nin modernleştirici faaliyetlerini övücü ve örnek alıcı yaklaşımlarının ötesinde Osmanlı Türklerine karşı “nefret” dolu bir bakış yer almaktaydı. I. Dünya Savaşı'yla eş zamanlı olarak birkaç tarihi olay ve etken İran milliyetçilerinin Osmanlı ve Türkiye'den “korku” hissetmelerine yol açtı. Aras Nehri'nin kuzeyinde Müsavatçılar tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ve Osmanlıların Azerbaycan'ın batısındaki (Urmiye, Hoy, Dilmekan (Selmas) ve diğer yerler) faaliyetleri, İran milliyetçilerinin İran'daki merkezi devlet zafiyetini de dikkate alarak Azerbaycan Türklerinin Osmanlı'ya bağlanmasından endişe etmelerine yol açtı. Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti, Rus ve İngilizlerin nüfuzlarına karşı koymak amacıyla Kafkasya ve Azerbaycan'da “İslam Birliği” düşüncesini tebliğ etmekteydi. Osmanlılar bir taraftan müttefiklerle (Rusya, İngiltere ve Fransa) savaş halindeyken diğer taraftan kendi topraklarında İngilizler tarafından tahrik edilen Arapların isyanlarıyla karşı karşıya kalmıştı. Bu dönemde Azerbaycan da İran'daki merkezi hükümet zafiyeti dolayısıyla iç karışıklığa duçar olmuştu. Urmiye, Dilmekan (Selmas) ve Hoy gibi Batı Azerbaycan şehirlerinin ahalisi “Marşimon” liderliğindeki Asuri Hristiyanlar ve “İsmail Simitko” rehberliğindeki Şekkak Kürtleri tarafından saldırıya ve katliama maruz kaldılar.²⁹ Bu kriz ortamında Azerbaycan'ın bazı yerel seçkinleri ve Osmanlılar, İslam dini ile Türk dilini iki ortak payda olarak vurgulayarak birbirlerinin destekçisi olmayı ortak çıkarlarına uygun gördüler. Bu bağlamda Osmanlılar, Rusya ve İngiltere'nin kendi topraklarına yönelik müdahale ve propagandalarına karşı koyma peşindeydiler. Azerbaycan yerel seçkinleri ise merkezi devletin zafiyeti ve güçsüzlüğü nedeniyle Asuri Hristiyanlar ve Kürtlerin Azerbaycan şehirlerine olan tehdit ve saldırılarına karşı koymak amacındaydı. Bu doğrultuda Osmanlılar, Kafkasya Türklerine İngilizleri bu bölgeden atmak için askeri yardımda bulundular ve Kafkasya'da Müsavat Partisi ve Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlığında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasına zemin hazırladılar. Aynı şekilde İran Azerbaycanı'nda Osmanlılar, Mecdüssaltana Afşar Urmi'yi destekleyerek ona Azerbaycan'da (Tebriz, Urmiye, Selmas, Hoy, Erdebil, Hemedan ve diğer şehirlerde) “İslam Birliği” devletini kurmada ve yine Azerbaycan'ın batısında Asurilerin saldırılarına karşı koymada yardım ettiler.³⁰

I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması ve Kaçar merkezi hükümeti ile meşrutiyet yönetiminin zafiyetinden kaynaklanan iç krizler nedeniyle Almanya'ya sığınmış olan İranlı milliyetçilerin birçoğu Osmanlı'nın Azerbaycan'da ve İran'ın batı sınırlarındaki girişimlerini Azerbaycan'ın İran'dan ayrılması ve bağımsızlığı için bir çaba olarak yorumlamaktaydılar. İran milliyetçilerinin Osmanlı'dan tehlike hissetmeleri Azerbaycan'ın Türk olması meselesi ile ilgiliydi. Onlar, Osmanlıların Türkçülük propagandaları ve İran Türklerinin onlara temayüllerinin İran'ın milli ve coğrafi birliği ile toprak bütünlüğünü tehlikeye sokacağı nedeniyle endişe etmekteydiler. Almanya'da yayımlanan *İranşehr* dergisi Osmanlı'nın Azerbaycan ve Kafkasya'daki girişimlerine karşı koymak amacıyla Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri arasındaki dil ve kültürel ortaklığı reddetme yönünde vurgu yapmaktaydı. “Birkaç yıldan bu yana Osmanlılar, İranlılar ve Kafkasyalılar arasında Azerbaycanlıların Türkçe konuştukları ve dolayısıyla Türk ırkından oldukları yönünde çok fazla propaganda ve telkin faaliyetleri yaptılar ve yapıyorlar. Onların bu propaganda ve telkin faaliyetlerinin neticesinde Bakü Cumhuriyeti hükümeti haksız şekilde Azerbaycan lafzını benimsemiş ve Osmanlılar bunu İran Azerbaycan'ı ahalisinin düşüncelerini yoldan çıkarmak amacıyla kullanmıştır. İranlıların çoğu için de bu meselenin çok açık olmaması ve yine İran devletinin (Kaçarlar) bu hususta hiçbir teşebbüste bulunmadığı ve bulunmayacağını dikkate alarak biz bu meselenin kesin bir şekilde çözülmesi ve Azerbaycan'ın İranî soylu olduğu hususunda her türlü şüpheyi ortadan kaldırmak için Profesör Markwart'tan kitabımı tercüme edip basmak için izin aldık. Söz konusu kitap konu olarak İran'ın antik tarihi dönemlerinde Azerbaycan'ın Aryan ve gayri Türk olduğunu ispatlamaktadır”.³¹

Name-i Ferengistan dergisi yazarlarından Taki Aranî, Osmanlıya mensup yazarların İran Türkleriyle ırkı ve dilsel yakınlıklarına yönelik beyanlarına karşılık olarak kaleme aldığı bir makalesinde İran Türklerinin asaleten

²⁷ Afşar, *agm*, s. 567-568.

²⁸ Hoşeng Şehabî, “Mogarrerat-i Libas Puşiden berayi Merdan der İran ve Türkiye”, der. Turec Atabekî, çev. Mehdi Hâkikathah, *Mecmue-yi Makalat-i Teceddod-i Amirane*, 1391 (2012), s.199-200.

²⁹ Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Hijdeh Sale-yi Azerbaycan*, Emir Kebir, Tahran 1384 (2005), s. 744-747.

³⁰ Ahmed Kesrevî, “Kıyam-ı Şeyh Muhammed Hıyabani”, *Muhammed Ali Humayun Katuzyan'ın katkılarıyla*, Neşr-i Merkez, Tahran 1376 (1997), s. 118-120; Kesrevî, *Tarih-i Hijdeh Sale-yi Azerbaycan*, s. 748-749.

³¹ Hoseyin Kazımzade, “Azerbaycan (Tedkikat-ı Tarihi)”, *Mecelle-yi İranşehr*, S. 2, 1923, s. 95.

**NASIR SIDKİ -MUHAMMED SELMASİZADE
VELİ DİNPEREST-FERHAD CAFERİ**

Türk değil Aryan olduklarını ve yine şu anki Türkiye sakinlerinin kendilerinin de Türk olmayıp onlardan sadece az bir yüzdellik kısmın hakiki Türk olduğunu iddia etmektedir. Onun yazdığına göre “Günümüzde Türklük iddiasında bulunan Küçük Asya ahalisinin büyük bir kısmı Türk değildir. Onlar İranlı, Yunan, Arap, Ermeni, Rum ve diğer milletlere mensup olup kendilerini Türk olarak tasavvur etmekte. Gerçekte ise oradaki hakiki Türklerin sayısı çok azdır”.³² *Name-i Ferengistan* dergisinin yazarlarından bir diğeri olan “Rızazade Şafak”, Türk yazar “Süleyman Nazif’in” İran Türkleri ile Türkiye Türklerinin kültürel ve dilsel bağlarıyla ilgili yazıları karşısında şöyle görüş beyan etmekteydi: “Milliyetin esası bir millete mensup kişilerin ruhsal kodlarında ve yine onların içsel duygularında saklıdır. Bu açıdan Azerbaycan İranîdir ve İranî kalacaktır. Şimdi bu efendi üç bin yıldan bu yana tarih, adetler ve duygular açısından İranî olan ve İran’ın diğer bölgeleriyle benzerliği bulunan Azerbaycan’ı Türk hâkimiyeti altına davet ediyor. Kendisinin öncelikle bir himmet edip aslen İngiliz olan ve onlarla birkaç yüz yıllık ayrılık dışında farklı bir şeyleri bulunmayan Amerikalılara onların tekrar İngiliz olup Britanya’ya bağlanmaları gerektiğini anlatması daha iyi olur!”.³³ *Name-i Ferengistan*’ın başka bir yazarı olan “Gulam Hüseyin Foruher” de Türk yazarların İran Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki kültürel ve dilsel bağlarına yönelik yazı ve görüşlerini eleştirmekte ve Azerbaycan’da Fars dili eğitiminin yaygınlaştırılmasını Osmanlı tehlikesine karşı koymada çözüm yolu olarak görmekteydi: “Beyhude hevese ve ham hayale sahip Türk gazetecilerden bazıları İran medeniyetinin beşiği ve ayrılmaz parçası olan verimli Azerbaycan toprağına hükümet etmeyi boş ve olgunlaşmamış beyinlerinde yetiştirmekte ve bunun için İran’ın bu bölgesinde meskun ana dili Türkçe olanlar aracılığıyla propaganda ile meşgul olmaktadır... Onların bu batıl iddialarının önüne neler geçebilir? Örnekleri hala Küçük Asya’nın şehir ve köylerinde çok fazla bulunan bir grup vahşinin uzun hâkimiyeti neticesinde İran’ın bu bölgesinde unutulmuş ve milli dil olan Fars dilinin yaygınlaştırılmasıdır. Biz temel seviyede eğitimi mecburi ve ücretsiz kılmadıkça bu amaca yani Fars dilinin yaygınlaştırılmasına ulaşamayacağız... ve memleketin bağımsızlığının temini de yalnızca eğitimin yaygınlaştırılması aracılığıyla mümkün olacak olan milli hislerin harekete geçirilmesinden başka bir vasıtayla mümkün değildir.”³⁴

Ayendeh dergisi yazarlarından biri olan Ahmet Kesrevî de kendi döneminin diğer milliyetçileri gibi Osmanlı ve diğer yabancı devletlerin İran’ın gayri Fars bölgelerine yönelik iddialarına karşı koymada en iyi çözüm yolunu Fars dili ve edebiyatının yaygınlaştırılmasında görmektedir. “İran’ın yıkılmasında menfaatleri olan Osmanlılar ve diğer yabancılar bu yanlış beyanları yaymaktalar. Bunun tek çözümü Huzistan’dan Horasan’a Belucistan’dan Kürdistan ve Azerbaycan’a kadar İran milletinin okuma yazma bilmeleri ve yabancıların elinde oyuncak olmamaları için okullarda Fars dili ve İran tarihini öğrenmeleridir”.³⁵ Osmanlıların iddialarına karşı Kesrevî’nin en önemli girişimlerinden birisi *Azeri Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan* adlı telif eseri olmuştur. Kesrevî’nin yazdığına göre basımı Amerikalı, Avrupalı, Rus, Orta Doğu uzmanı ve araştırmacıları tarafından geniş bir beğeni ile karşılanan bu “defteri” Azerbaycan’ı asaleten Türk toprağı olarak zikreden Osmanlı “Pantürkistleri”nin iddialarına bir karşılık olarak kaleme almıştır.³⁶

Bu dönemde Fars dili ve Aryan ırkı temeline dayanan İran milliyetçiliği teorisyenlerinden en önemlisi “Mahmud Afşar”dı. O, Osmanlı Türklerini İran için “sarı tehlike” olarak zikretmekteydi. Mahmud Afşar, Osmanlı Türklerinden duyduğu tehlikeyi “sarı tehlike” olarak adlandırdı ve onları İran’ın ve onun toprak bütünlüğünün “tarihi düşmanları” olarak nitelendirdi. Kaleme aldığı bir yazıya göre “Türk tehlikesi ya da bir başka ifadeyle sarı tehlike, geçici bir siyasi tehlike olmayıp geçmişte, şuan ve gelecekte İranlılar, Afganlar, Kürtler, Beluçlar, Tatlar, Tacikler gibi tüm İran soylu halklar ve milletler için daimi ve milli bir tehlike olmuş ve olacaktır. Türkler, İran’ın tarihi düşmanları sayılmaktadır”.³⁷ Mahmud Afşar Azerbaycan’da Türk dilini İran’ın bedeninde yer alan “hastalık ve mikrop” gibi görmekte ve bu hastalıkla mücadele etmenin gerekliliğini vurgulamaktaydı. O, Osmanlıların Azerbaycan’daki “Turancılık” propaganda ve nüfuzlarını önlemenin yolunu Türk dilini Azerbaycan’da milli eğitim (tarih, kültür ve Fars dili) vasıtasıyla dezenfekte etmek suretiyle temizlemek olarak görmekteydi. Onun yazdığına göre “Bizim Osmanlılarla siyasi ilişkilerimiz onların batı eyaletlerimizdeki Turancılık propagandalarının bizim için büyük tehlike yaratmasından ötürü sönüktür. Bu bağlamda Farsça ve İran tarihi yani Azerbaycan’da milli eğitimin yaygınlaştırılması yoluyla o eyaleti “dezenfekte” etmelidir”.³⁸ Afşar’a göre İran özünde Aryanlık temelinde millet ve ırk birliğine sahiptir. Eğer onun bir bölgesi Türk veya Arap olmuşsa bu geçici bir olgudur; bundan dolayı o, Osmanlıların İran’ın Türk dili konuşulan bölgelerine müdahalelerinin güçlü bir temele sahip olmadığına inanmaktaydı. “İran’da milli birliğimiz ırkı, dinî ve toplumsal birlik ile birkaç bin yıllık tarihi birlikteliğe dayanmaktadır. Osmanlıların İran’ın yarısının “Türk” olduğunu iddia etmeleri...tamamen asılsızdır. Tümyle açıktır ki Arap ve Moğol saldırılarından önce İran memleketi İranî soylularla meskundu ve

³² Taki Arani, “Azerbaycan ya Yek Mesele-yi Hayati ve Memati-yi İran”, *Name-yi Ferhengistan*, S. 5, 1924, s. 249.

³³ Hoseyin Rızazade Şafak, “Name be Soleyman Nazif”, *Name-yi Ferhengistan*, S. 3, 1924, s. 118.

³⁴ Golam Hoseyin Foruher, “Rah-i ‘Emeli Umumi Kerden-i Ta’limat der İran”, *Name-yi Ferhengistan*, 1924, s. 263.

³⁵ Ahmed Kesrevî, “Arabha der Huzestan”, *Mecelle-yi Ayendeh*, S. 3, 1303 (1924), s. 208.

³⁶ Ahmed Kesrevî, (*Bi ta elif*), *Azeri ya Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan*, İntişarat-ı Car, Tahran, s. 2-3; Ahmed Kesrevî, (*bi ta be*), *Zendegani-yi Men (Bi-ca, Bi-na)*, s. 244-245.

³⁷ Mahmud Afşar, “Heterha-yi Siyasi 2: Heter-i Zerd”, *Mecelle-yi Ayendeh*, S. 2, 1306 (1927), s. 925.

³⁸ Mahmud Afşar, “İntigad-i Siyasi der Movzu-i Mo’ahede-yi Cedid-i İran ve ‘Osmani”, *Mecelle-yi Ayendeh*, S. 10, 1306 (1926), s. 571.

İRAN MİLLİYETÇİLİĞİ VE AZERBAJYAN İLE TÜRK DİLİ MESELESİ (KAÇARLARDAN PEHLEVİLERE GEÇİŞ DÖNEMİ DERGİLERİ EKSENİNDE)

sarı ırktan olan Türkler... sadece yerel Aryan milletiyle karışmış, onlara reislik yapmış değillerdi. Eğer Azerbaycan gibi bazı bölgelerde... Türk dili... ahalinin dili olmuşsa bu tamamen geçici ve kaynağı ve illeti de tamamen açıktır".³⁹ Mahmut Afşar'ın Aryan ırkı ve Fars dilinin aslı olduğunu vurgulamasına ve İran'da Türk dilinin varlığını geçici olarak görmesine rağmen Azerbaycan'ın Türk olması ve Osmanlılarla İran Türklerinin dilsel ortaklığa sahip olmasından da "korku" duymaktaydı. "Bu olay karşısında korkumuz o kadar yersiz değil. Şii mezhebinden ancak Türk dilli olan Gence, Badkube (Bakü) ve Güney Kafkasya bölgeleri ahalisi, Osmanlılar ve bizim aramızdaki eğilim ve hislerinde onları seçtiler. Yani dil faktörü din faktörünün önüne geçti... Adının yanlış ve yapay olarak Azerbaycan konulduğu Gence ve Bakü bölgelerini içeren "Arran" ahalisi ile Azerbaycan ahalisi arasında tam bir fark olduğu doğrudur. Gerçekte bir zamanlar bize bağlı olan Kafkasya'nın aksine Azerbaycanlılar İran asıllı ve İran'ın doğal sınırları içinde olan Azerbaycan her zaman bu memleketin ayrılmaz bir parçasıdır. Bununla birlikte aldatma durumu ortaya çıktığında onun önünü almak vaciptir".⁴⁰

SONUÇ

Söz konusu edilen tarihi dönemde İran milliyetçileri İraniyet kavramını indirgemeci bir şekilde tarif ederek İranlı olmayı Aryan olmakla eşdeğer görmekteydiler. Bu doğrultuda Antik İran tarihini örnek bir tarihi olgu olarak sunmaktaydılar. Aryan ırkına dayanan İran milliyetçiliği, Meşrutiyet İnkılabı, I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin İran'ın batı sınırlarında askeri ve siyasi bir tehlike olarak belirmesi, Azerbaycan'ın Rusya'dan bağımsızlığını kazanması gibi durumlardan sonra ortaya çıkan buhranlar ve siyasi şartların etkisi altında Azerbaycan'da Türk dili ve Türklük meselesini İran milli kimliği ile zıt düşen bir sorun olarak telakki etti. Bundan dolayı Türk karşıtlığı İran milliyetçiliğinin menfi sıfatlarından biri olarak kendini gösterdi. Böyle bir yaklaşım benimsenmesi Türklerin İran coğrafyasında yerleşik dilsel ve etniksel gruplardan biri olarak Aryan ırkı ve Fars diline dayanan İraniyet dairesinden kenara itilmeleri sonucunu doğurdu. İranlı elitler Türk dili konuşan Azerbaycan'ın İran'dan ayrılması ve onların Osmanlı'ya yönelmeleri ihtimalinden duydukları tehlike hissi nedeniyle rehberliğini Şeyh Muhammed Hıyabanî'nin yaptığı İran'a vefalı olan bazı Azerbaycanlı seçkinleri de görmezden gelerek Azerbaycan'da Türk dili ve Türklük meselesine siyasi ve ideolojik açıdan yaklaştılar. Onlar Azerbaycan'daki gelişmeler ve yine bu eyaletin ahalisi ve seçkinlerinin Osmanlılar karşısındaki tutumlarına dair de doğru bilgilere sahip değillerdi. Azerbaycan'da Türk dili meselesi karşısında gerçekçi ve akılcı bir tutum benimsemek yerine meselenin kendisini ortadan kaldırmayı amaçladılar; yani bazı Azerbaycanlı yerel elitlerin Osmanlı'nın İslam birliği sloganlarına yönelmesinin nedenlerini sorgulamak yerine ve aynı şekilde Azerbaycan'da Osmanlı'nın mevcudiyetine muhalefet eden başka bir grup Azerbaycanlı elitin görmezden gelinmesi suretiyle sadece Azerbaycan Türklerinin bölgesel ve kimliksel haklarını ortadan kaldırmayı amaçladılar ve açıkça Azerbaycan'da Türk dilinin varlığının ortadan kaldırılması gerektiğini ifade ettiler. Oysaki Türk dili tarihsel açıdan yüzyıllar boyunca Azerbaycan'da yayılmıştı ve İran toplumu da dinî ve etnik açıdan çoğul bir toplumdur. Tüm dinler, etnik topluluklar ve İran toplumunun üyeleri tarih boyunca İran'ın varlığının devam etmesinde ve korunmasında esaslı role sahiptiler. Aynı şekilde Azerbaycan şehirli orta sınıfı ve elitleri, Tebriz şehri öncülüğünde meşrutiyet devriminin gerçekleşmesinde ve ondan sonra yaşanan gelişmelerde belirleyici bir role sahiptiler.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

³⁹ Mahmut Afşar, "Mesele-yi Melliyet ve Vahdet-i Melli-i İran", *Mecelle-yi Ayende*, S. 8, 1306 (1926), s. 560.

⁴⁰ Afşar, "Mesele-yi Melliyet ve Vahdet-i Melli-i İran", s. 562.

KAYNAKÇA

1. Farsça Kaynaklar

- AFŞAR, Mahmud, “Heterha-yi Siyasi 2: Heter-i Zerd”, *Mecelle-yi Ayendeh*, S. 2, 1306 (1927), ss. 916-926.
- AFŞAR, Mahmud, “İntigad-i Siyasi der Movzu-i Mo’ahede-yi Cedid-i İran ve ‘Osmani”, *Mecelle-yi Ayendeh*, S. 10, 1305 (1926), ss. 571.
- AFŞAR, Mahmud, “Mesele-yi Melliyet ve Vaḥdet-i Melli-i İran”, *Mecelle-yi Ayendeh*, S. 8, 1306 (1927), ss. 559-569.
- AKBARÎ, Muhammed Ali, *Tebarşenasi-yi Hoviyet-i Cedid-i İrani*, ‘Asr-ı Kaçariye ve Pehlevî Evvel, İlmi ve Ferhengi, Tahran 1384 (2005).
- ARANÎ, Taki, “Azerbaycan ya Yek Mesele-yi Hayati ve Memati-yi İran”, *Name-yi Ferhengistan*, S. 5, 1924, ss. 247-254.
- ATABEKÎ, Turec, “Azerbaycan ve Nasyonalizm-i İrani”, *Mecelle-yi Goftegu*, S. 33, 1381 (2002), ss. 17-36.
- BEHNAM, Cemşid, *Berlini ha: Endişmendani İrani der Berlin (1915-1930)*, Ferzan-i Ruz, Tahran 1396 (2017).
- FORUHER, Golam Hoseyin, “Rah-i Emeli Umumi Kerden-i Ta’limat der İran”, *Name-yi Ferhengistan*, S. 6, 1924, ss. 263.
- İNTİHABÎ, Nadir, *Nasyonalizm ve Teceddod der İran ve Türkiye, Neşr-i Negare Aftab*, Tahran 1390 (2011).
- KAZIMZADE, Hoseyin, “Azerbaycan (Tedkikat-ı Tarihi)”, *Mecelle-yi İranşehr*, S. 2, 1923, ss. 95-102.
- KAZIMZADE, Hoseyin, “Novruz-i Cemşidi”, *Mecelle-yi İranşehr*, S. 10, 1923, ss. 249-273.
- KAZVİNÎ, Arif, “Bi Nam-i Azerbaycan”, *Mecelle-yi İranşehr*, S. 2, 1923, ss. 102-103.
- KESREVÎ, Ahmed, “Kıyam-ı Şeyh Muhammed Hıyabanî”, *Muhammed Ali Humayun Katuzyan’ın katkılarıyla Neşr-i Merkez*, Tahran 1376 (1997).
- KESREVÎ, Ahmed, (*bi ta be*), *Zendegani-yi Men (Bi-ca, Bi-na)*.
- KESREVÎ, Ahmed, (*Bi ta elif*), *Azeri ya Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan*, İntişarat-ı Car, Tahran.
- KESREVÎ, Ahmed, “Arabha der Huzestan”, *Mecelle-yi Ayendeh*, S. 3, 1303 (1924), ss. 199-209.
- KESREVÎ, Ahmed, “Safeviyye Seyyid Nebudend”, *Mecelle-yi Ayendeh*, S. 7, 1306 (1927), ss. 490-497.
- KESREVÎ, Ahmed, *Tarih-i Hijdeh Sale-yi Azerbaycan*, Emir Kebir, Tahran 1384 (2005).
- MEHDEVÎ, İbrahim, “Medares-i Kadimî ra bayed Best”, *Nameha-yi Ferhengistan*, S. 2, 1924, ss. 136.
- MORŞEDİZAD, Ali, *Roşenfekran-ı Azerî ve Hoviyet-i Millî ve Kavmî*, Neşr-i Merkez, Tahran 1380 (2001).
- PÛRDAVUD, İbrahim, “Ender Tacgozari-yi Ahmed Şah”, *Mecelle-yi İranşehr*, S. 7, 1924, ss. 374-375.
- RIZAZADE ŞAFAK, Hoseyin, “Name be Soleyman Nazif”, *Name-yi Ferhengistan*, S. 3, 1924.
- SIDKÎ, Naser, *Ruykerdha-yi Tarihi be Mesele-yi İnhitat ve Agabmandegi der İran*, İntişarat-ı Daneşgah-i Tebriz, Tebriz 1398 (2019).
- ŞEHABÎ, Hoşeng, “Mogarrerat-i Libas Puşiden berayi Merdan der İran ve Türkiye”, der. Turec Atabekî, çev. Mehdi Hakikathah, *Mecmue-yi Makalat-i Teceddod-i Amirane, Came-e ve Devlet der ‘Asr-ı Rıza Şah*, Kaknüs, Tahran 1391 (2012).
- TAKİZADE, Hasan, “İsmgozari-yi Taze be Vilayet-i Kadime”, *Mecelle-yi Kaveh*, S. 8, 1920.
- TAKİZADE, Hasan, “Novruz-ı Cemşidi”, *Mecelle-yi Kaveh*, S. 5-6, 1916, ss. 1-4.
- TEVEKKOLİ TARGÎ, Muhammed, *Teceddod-i Bumi ve Bazendişi-yi Tarih*, Neşr-i Tarih-i İran, Tahran 1382 (2003).
- TEVFİK, İbrahim, “Modernizm, Şebh-i Patrimonyalizm ve Tahlil-i ez Devlet der Asr-ı Pehlevî”, *Mecelle-yi Cameşenasi-yi İran*, S. 1, 1385 (2006), ss. 93-125.

İRAN MİLLİYETÇİLİĞİ VE AZERBAYCAN İLE TÜRK DİLİ MESELESİ
(KAÇARLARDAN PEHLEVİLERE GEÇİŞ DÖNEMİ DERGİLERİ EKSENİNDE)

ZİYA İBRAHİMÎ, Rıza, “Hodşergigerayi ve Bicasazi: İstifade ve Su-i istifade ez Gofteman-i Aryayigerayi der İran”, *İran Name*, çev. Ali Muhammed Terefdarî, S. 4, 1394 (2015), ss. 104-143.

2. İngilizce Kaynaklar

MOTADEL, David, “Iran and the Aryan myth”, ed. Ali Ansari, *Perceptions of Iran: History, Myths and Nationalism from Medieval Persia to the Islamic Republic*, London, 2014, ss. 119-145.